

บทที่ 4

ความหลุดพ้นตามทศนะพุทธปรัชญา

มนุษย์มีปัญหาต่าง ๆ มากมาย เป็นเรื่องเกี่ยวกับดีชั่ว ทุกข์และสุข แต่ที่ระบลงใน คำเดียวคือทุกข์ แม้ขึ้นชื่อว่ามีชีวิตอยู่เพื่อหาความสุข ก็แสดงอยู่ในตัวถึงความบกพร่อง ความ ชีบคั้นกระวนกระวายหรือภาวะไร้ความสุขอยู่ภายใน ซึ่งเรียกได้ว่ามีทุกข์ การที่มนุษย์มีทุกข์ อยู่แล้ว แต่แก้ไขทุกข์ไม่ถูกต้องทำให้ทุกข์ขยายเพิ่มขึ้นไปอีก ตราบใดที่มนุษย์ยังไม่สามารถ จัดการกับปัญหาพื้นฐานของชีวิตของตน ด้วยการเข้าถึงความจริงของธรรมชาติคือสัจธรรมแล้ว ตราบนั้นมนุษย์ก็ยังแก้ปัญหา ไม่สำเร็จ ยังหลีกเลี่ยงพ้นการตามรังควานของทุกข์ ไม่ว่าจะพบ สุขขนาดไหน ก็ยังไม่ถึงความสุขที่แท้จริงที่มีความสมบูรณ์ในตัว เข้าความทุกข์พื้นฐานที่หลบอยู่ ภายในยังไม่ได้แก้ไขนั้น กลับจะกลายเป็นปมซับซ้อนอยู่เบื้องหลัง คอยทำให้เราร้อนกระวน กระวาย เกิดผลทางจริยธรรม ทำให้ก่อกรรมดีบ้างชั่วบ้าง มากบ้างน้อยบ้างสลับกันไป และ ภัยมหัศจรรย์มากขึ้น และในการดำเนินชีวิตของผู้ที่พยายามกำจัดความทุกข์ ถ้าไม่รู้วิธีกำจัดที่ ถูกต้อง การกำจัดทุกข์ก็กลายเป็นการเพิ่มปัญหาให้ทุกข์เพิ่มพูนทับทวีขึ้นกลายเป็นวงจร และเป็นวงจรที่ซับซ้อนขึ้นทุกที เป็นปมยุ่งแห่งปัญหา ทำให้มีการเวียนว่ายอยู่ในทุกข์มากขึ้น สภาพเช่นนี้คือกระบวนการของสังสารวัฏตั้งได้กล่าวแล้ว ซึ่งพุทธปรัชญาเรียกว่า เป็นกระบวนการ ตามหลักปฏิผลสัมปาทฝ่ายสมุทวาร อันแสดงถึงปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์ที่เกิดขึ้น ตามหลักแห่ง เหตุและผล

พุทธปรัชญายังมีกระบวนการปฏิผลสัมปาทฝ่ายนิโรธวาร อันเป็นกระบวนการธรรม ฝ่ายวิมุตติ คือฝ่ายดับทุกข์หรือแก้ไขปัญหา เป็นการชี้ให้เห็นว่าทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์เป็นสิ่งที่ แก้ไขได้ และชี้ให้เห็นถึงภาวะอันประเสริฐสมบูรณ์ ซึ่งมนุษย์สามารถมีชีวิตที่ดีงามและเป็นสุข

แท้จริงได้ที่เรียกว่านิพพาน อันเป็นภาวะหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงอย่างสิ้นเชิง โดยไม่ต้องพึ่งอาศัยปัจจัยภายนอกมาก่อให้เกิดทุกข์หรือลู่ให้แก้ตนอีกต่อไป คือไม่ต้องอิงอาศัยสิ่งที่เป็นสังขารธรรม อันได้แก่สิ่งที่ปรุงแต่งขึ้นมาตามโลกียวิสัย ทำให้ชีวิตเป็นอิสระไม่ต้องขึ้นกับสิ่งภายนอก โดยมีกิเลสตัดหาเป็นตัวบงการอยู่ภายใน ในขั้นต้นมนุษย์จะยังไม่สามารถเข้าถึงภาวะวิมุตติได้โดยสมบูรณ์ แต่เมื่อเริ่มดำเนินชีวิตตามวิถีทางของการแก้ปัญหาที่ถูกต้องนี้แล้ว ก็จะทำให้กระบวนการเกิดทุกข์คือ ปฏิจลสัมปาทฝ่ายสมุททวาร เริ่มถอยกำลังลงทุกที ๆ ขบวนการสังสารวัฏก็จะถูกตัดขาดได้ในที่สุด มนุษย์ก็จะพบชีวิตที่ดีงาม ประเสริฐ สมบูรณ์อย่างแท้จริง คือสามารถรู้เท่าทันความเป็นจริงของโลก ไม่ตกเป็นทาสและไม่ถูกความผันผวนของโลกทำให้เป็นทุกข์อีกต่อไป เมื่อตนเองหลุดพ้นจากความทุกข์แล้ว ก็ยังไม่ใช่ผู้สร้างปัญหาให้แก่ผู้อื่น และยังจะสามารถช่วยเหลือสังคมให้ดีขึ้นอีกด้วย นับว่ากระบวนการปฏิจลสัมปาทฝ่ายนิโรธวาร เป็นกระบวนการดับทุกข์ของมนุษย์

ธรรมชาติของความหลุดพ้น

ในอริยสัจข้อที่ 3 กล่าวว่า ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงคือการดับสนิทแห่งทุกข์¹ และความดับสนิทแห่งทุกข์นี้พุทธปรารถนาเรียกว่า "นิพพาน"² ดังนั้น ความหลุดพ้นจากทุกข์ตามที่คณะพุทธปรารถนาคือนิพพาน การจะเข้าใจธรรมชาติของความหลุดพ้นสิ่งต้องศึกษาจากภาวะของนิพพาน

ดร.จินดา สันทรแก้ว กล่าวว่า ธรรมชาติของนิพพานหมายถึงความดีสูงสุดของพุทธคำสั่งนา โดยมีพระอรหันต์เป็นสัญลักษณ์หรือแสดงบทบาทของความดีสูงสุดในชีวิตจริง

¹ วินย.มหา. 4/14/19.

²

"อัครคิสูตร" ขุ.ธติ. 25/273/281.

และปัญหาการไม่เชื่อเพื่อตนเอง ความวิตกกังวล ความเห็นแก่ตัว ความโหดร้าย และความทุกข์ทั้งหลายของชีวิต นั้นสามารถเอาชนะได้ด้วยการฝึกฝนตนเองตามวิถีทางที่จะนำไปสู่นิพพาน ซึ่งเป็นวิธีการที่ฟอกจิตใจให้บริสุทธิ์ โดยการถอดถอนแรงกระตุ้นที่ไม่รู้สึกตัวของมนุษย์ หรือแรงกระตุ้นที่บังคับเรา ด้วยการถอนออกไปทีละน้อย ๆ จนกระทั่งถึงนิพพาน ซึ่งก็หมายถึงว่ามนุษย์สามารถแก้ปัญหิต่าง ๆ ทางจิตใจได้ทั้งหมด¹

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ นิพพานจึงเป็นเรื่องของการทำลายอวิชชา อันเป็นต้นตอของกิเลสอស់ะทุกอย่าง และย่อหมายถึงว่า เป็นการดับทุกข์ทุกอย่างทุกประการในขณะเดียวกันด้วย แม้ตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาทจะแบ่งนิพพานเป็น 2 คืออรูปานิเสสนิพพาน และอนุปานิเสสนิพพาน (นิพพานกิเลสและนิพพานชั้น²) ความจริงแล้วนิพพานมีเพียงนิพพานเดียวเท่านั้น คือขณะเมื่อมองเห็นตามความเป็นจริง จนกิเลสทั้งหลายหมดสิ้นไป แม้ร่างกายจะมีอยู่หรือไม่อยู่ก็ไม่ได้เกี่ยวข้องกับนิพพานอีกต่อไป เพราะหมดความหมายเสียตั้งแต่รู้ข้อเท็จจริงของชีวิต ก็เรียกว่านิพพานทันที นิพพานจึงหมายถึงการดับสลายของมายาหรือสิ่งที่ไม่เป็นจริง ไม่มีตัวตนจริง ๆ สิ่งที่เป็นความจริงแท้ซึ่งมีอยู่ตลอดเวลาปรากฏขึ้นไม่ขึ้นอยู่กับกฎของเหตุผลหรือกาละเทศใด ๆ ไม่ต้องมีปัจจัยปรุงแต่งหรือสร้างเงื่อนไขก็ปรากฏตัวเองตามธรรมชาติ เหมือนกับความมืดหายไป ความสว่างย่อมปรากฏขึ้นเองตามธรรมดา ทั้งนี้เพราะความจริงแท้ที่มีอยู่ตลอดเวลาอยู่แล้ว เพียงแต่ถูกปิดบังหรือถูกเข้าใจผิดไป ครั้นความจริงคือสังสารวัฏฏ์ก็หลุดออกไป ความจริงแท้คือนิพพานก็ปรากฏชัดเจนนขึ้นมา

1

Dr.Chinda Chandrakaew, Nibbāna (Bangkok: Kurusaphā

Lāḍprao Press, 1982), p. 162.

2

ช. อดิ. 25/222/2๑1.

การดับอวิชชา ตัณหา อุปาทาน นั้นแหละคือนิพพาน¹ หรือภาวะความหลุดพ้น ตามปกติปุถุชนนั้นอวิชชา ตัณหา อุปาทานย่อมคอยครอบงำเคลือบแฝงจิตใจ ก้าบงปัญญา และเป็นตัวชักนำเอากิเลสต่าง ๆ ให้ไหลเข้าสู่จิตใจ ทำให้ใจให้ขุ่นมัวเศร้าหมอง ทำให้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ไม่ชัดและผิดไปจากความจริง พร้อมทั้งเหนียวรั้งติดข้องอยู่กับเครื่องผูกมัดต่าง ๆ เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทาน ดับหายไปแล้ว ก็เกิดปัญญาเป็นวิชชาสว่างแจ่มขึ้น มองเห็นสิ่งทั้งหลายคือโลกและชีวิตถูกต้องชัดเจนตามที่มันเป็นจริง ไม่ใช่ไปตามที่อยากให้เห็นเป็น หรือตามอำนาจของสิ่งเคลือบแฝงก้าบงอยู่ การมองเห็นและการรับรู้ต่อโลกและชีวิตก็เปลี่ยนไป ความรู้สึกและท่าทีต่อสิ่งต่าง ๆ ก็เปลี่ยนไป ทำให้บุคคลสภาพเปลี่ยนไปด้วย สิ่งปรากฏอยู่แต่ไม่รู้ไม่เห็น เพราะไปมัวล้าระวนเพลินอยู่กับสิ่งอื่น ก็ได้รู้ได้เห็นขึ้น เกิดเป็นความรู้เห็นสิ่งใหม่ ๆ จิตใจเปิดเผยกว้างขวางปลอดโปร่งโล่ง เป็นอิสระ เป็นภาวะที่แจ่มใส สอาดสว่าง สงบ ละเอียดอ่อน ประณีต สิกขิง² ซึ่งผู้ที่มีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำใจอยู่ คือปุถุชนนั้น ไม่เข้าใจและนึกไม่ถึง เมื่อเข้าถึงเมื่อใดก็ได้รู้เห็นประจักษ์เมื่อนั้น ดังในพระบาลีว่า

"...นิพพานัง เป็นคุณชาติอันผู้ใดบรรลุจะพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน..."³

การที่ปุถุชนไม่สามารถเข้าใจนิพพานได้ เพราะตามปกติมนุษย์จะวาดภาพคำออกเล่าจากสัญญาเก่า ๆ ที่มีอยู่ ถ้าผู้ใดยังไม่บรรลุความหลุดพ้น หรือนิพพานด้วยตนเอง ก็จะไม่สามารถวาดภาพนิพพานได้ อีกประการหนึ่งความจริงมี 2 อย่าง คือความจริงสัมมุติ

¹ พระราชนิพนธ์, พุทธธรรม, หน้า 229.

² พระราชนิพนธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 230.

³ ชัง.ตท. 20/495/190.

(สัมมุติสังขละ) และความจริงสูงสุด (ปรมาตถสังขละ) ความจริงสัมมุติคือสิ่งที่เราสัมผัสและต้อง
 ได้ แปรสภาพตลอดเวลา และสามารถพิสูจน์ได้ด้วยเหตุผลทางตรรก ส่วนความจริงสูงสุด
 เป็นภาวะเหนือความจริงสัมมุติ ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยเหตุผลทางตรรกหรือการแก้งความจริง
 จริงทางอภิปราย¹ เป็นสภาวะที่รู้ได้ด้วยตนเอง (ปัจเจกตัส) เนื่องจากไม่มีภาษาปรมาตถ
 ในการสื่อความหมาย นิพพานเป็นความจริงปรมาตถ แต่พุทธปรัชญาก็นำเป็นต้องใช้ภาษา
 สัมมุติสังขละในการอธิบาย ซึ่งไม่มีทางที่จะตรงกับความจริงสูงสุดได้ ส่วนความเข้าใจปรมาตถ
 สังขลันเป็นปัจเจกตัส ต้องอาศัยกฎศีลธรรมเป็นแนวทางปฏิบัติ เพื่อก้าวสู่ความจริงสูงสุดนี้
 เท่านั้นไม่มีทางเลือกอื่น ดังนั้น ลักษณะที่เป็นปัจเจกตัส จึงเป็นประสบการณ์เฉพาะบุคคลที่
 อธิบายหรือสื่อความหมายให้แก่อื่นไม่ได้ เพราะอยู่เหนือการรับรู้ของบุคคลผู้ยังไม่ถึงภาวะนั้น
 จึงเป็นการยากที่จะชี้ลงไปด้วยถ้อยคำให้แน่ชัดว่าธรรมชาติของความหลุดพ้นหรือนิพพานนี้คืออะไร
 แต่อย่างไรก็ดีเราก็สามารถรู้ความหมายที่ใกล้เคียงได้จากถ้อยคำที่มีบันทึกไว้ในพระไตรปิฎก
 ซึ่งได้กล่าวถึงนิพพานไว้เป็น 4 อย่างดังนี้

ก. แบบบรรยายภาวะ คืออธิบายว่าเป็นเช่นไร เช่น

นิพพานคือธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว บัลลภัยปรุงแต่งไม่ได้แล้ว และมีอยู่แน่นอน²

นิพพานพบได้ในกายนี้³

นิพพานเป็นความสงบแห่งสังขาร⁴

¹ วินย. มหา. 4/7/10.

² "นิพพานสูตรที่ 3," ขุ.จ. 25/160/176.

³ "โรหิตีสูตรที่ 1," สัง. จตุกก. 21/45/57.

⁴ "วจนสูตร," สัง. นวก. 23/240/391.

นิพพานเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุด¹

นิพพานบรรเทาความเมา ด้วยความกระหาย ถอนอาลัย ตัดวิญญะ สิ้นตัณหา
สิ้นกำหนด²

นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง³

นิพพานเป็นธรรมที่เป็นอมตะ (เป็นสิ่งที่ไม่มีตายไม่เปลี่ยนแปลง) สัจจะ (ความจริง)
นุญะ (ของละเอียด) สุกุทลสะ (เห็นได้ยากอย่างยิ่ง) รุวะ (ของยั่งยืน) อปโลกินะ
(เป้าหมาย) สันตะ (สิ่งสงบระงับ) ปณีตะ (สิ่งประณีต) ลิวะ (สิ่งที่เย็น) เขมะ (ที่เกษม)
ฮัจฉริยะ (สิ่งนำฮัจฉรรย) สุทธิ (สิ่งบริสุทธิ์) มุตติ (ความพ้น) เลณะ (ที่อ่อน) ตาณะ
(ที่ป้องกัน) สรณะ (ที่พึ่ง) ปราณะ (ที่สุดทาง)⁴

ข. แบบปฏิเสธ คือให้ความหมายที่แสดงถึงการละการกำสัดเพิกถอนภาวะไม่ดี
ไม่งาม ไม่เป็นประโยชน์ ที่มีอยู่ทางด้านวิญญะ เช่น

นิพพานคือความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ⁵

นิพพานคือความดับแห่งภพ⁶

¹ "คาถารธรรมบท," ขุ.ร. 25/24/33.

² "ปล้ำทสูตร," ขุ.อติ. 25/270/277.

³ "คาถารธรรมบท," ขุ.ร. 25/25/35.

⁴ สัจ.สตี. 18/732, 722, 724, 725, 727, 723, 731, 733, 734, 735, 737,
744, 745, 747, 720/396-401.

⁵ สัจ.สตี. 18/497/310; 513/321.

⁶ สัจ.ฉิ. 16/271/272.

นิพพานคือความสิ้นตัณหาน¹

หลุดลอบของทุกข์²

นิพพานมีลักษณะต่างจากปรากฏการของสิ่งอื่น ๆ ไม่มีลักษณะของสรรพสิ่งที่จะเหมือนลักษณะนิพพาน³

นามรูปย่อมดับไม่มีเหลือในนิพพาน⁴

นิพพานเป็นสิ่งที่ปราศจากตัณหากุอาทานเพราะขจัดอริชชาเสียได้⁵

นิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากรูป อรูป ส่วยและทุกข์ตามลักษณะที่มีในโลก⁶

นิพพานไม่มีตัวตนอยู่ในการรับรู้⁷

นิพพานไม่ใช่สิ่งใด ๆ ในจักรวาล⁸

1
สง.ช. 17/367/209.

2 สง.สพ. 18/85/48; ข.อ. 25/158/175.

3 "เกวัญสุตฺตที่ 1" ที.ส. 9/350/373.

4 เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

5 "ปริิฆังสนสุตฺต," สง.ฉ. 16/192/91.

6 "โพธิวรรค," ข.อ. 25/50/72-3.

7 "พาดิยสุตฺต," ข.อ. 25/49/71.

8 "อุโปสถสุตฺต," ข.อ. 25/118/135.

นิพพานเป็นสภาพที่ปราศจากความมัวเมา ความกระหาย ความอาลัย การเวียนว่ายตายเกิด ตัณหา กามหนัด และกิเลส¹

นิพพานเป็นภาวะที่ปราศจากความกังวล ความยึดมั่น²

นิพพานเป็นสภาวะที่เรียกว่า อนาลังคะ (ไม่มีอาลังคะ) อชชชระ (ของที่ไม่ล้ำสมัย) อนิตถิลลันนะ (ไม่แสดงตัว) นิปปปญฺจะ (ไม่ถ่วงไว้ในโลกนี้) อนิตถิกรัมมะ (ธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลง) อัปปยาชฺชณะ (สิ่งที่ไม่เบียดเบียนสัตว์) อนาลย (สิ่งที่ไม่อาลัย)³

ค. แบบอุปมา ใช้บรรยายภาวะของนิพพานบ้าง และผู้บรรลุนิพพานบ้าง เช่น

เปรียบพระอรหันต์เหมือนโค่นาฬงที่ว่ายตัดกระแสน้ำข้ามถึงฝั่งแล้ว⁴

เหมือนไฟดับไปเมื่อสิ้นเชื้อ⁵

เป็นเหมือนภูมิกาคอันราบเรียบนำรินรมย์⁶

เหมือนฝั่งโน้นที่เกษมไม่มีภัย⁷

เหมือนข่าวล่าสิ้นที่เป็นจริง⁸

¹ "ปลาทูลูตฺร," ขุ.อิตติ. 25/270/277.

² "กัมปปัญฺหาที 10," ขุ.ล. 25/434/487.

³ สง.สพิ. 18/721,726,729,730,740,742,746/397-401.

⁴ ม.ช. 12/39/29.

⁵ ม.ม. 13/250/215.

⁶ สง.ข. 17/197/116.

⁷ สง.สพิ. 18/316/228.

⁸ สง.สพิ. 18/342/245.

อาโรคยะ (ลู่สภาพลัมบุรณ) ทีปะ (เกาะ, ที่พันภัย) และ (ถ้ำ, ที่กำบังภัย)¹
 อุดมบุรี²
 นิพพานนคร³

๔. แบบไวพจน์หรือใช้แทน หรือเรียกตามคุณภาพ โดยนำเอาคำพูดที่พูดเข้าใจ
 กันอยู่แล้วมาใช้เรียกแทนนิพพานบ้าง หรือใช้เพื่อแสดงคุณลักษณะของนิพพานในบางแง่บ้าง
 เช่น

อสังขตะ	ไม่ถูกปรุงแต่ง	นิโรธ	ความดับทุกข์
วิมุตติ	ความหลุดพ้น	วิราคะ	ความวาง คลายหายดี
สันตะ	สงบ, ระวัง	สันติ	ความสงบ
ปณีต	ประณีต	สุทธ	ความบริสุทธิ์
เขมะ	ความเกษม, ปลอดภัย	อนันต์	ไม่มีที่สุด
อมตะ	ไม่ตาย	อโลภะ	ไม่มีความโลภ
บรมสัจจะ	ความจริงอย่างยิ่ง	ปรมัตถ	ประโยชน์สูงสุด
ปัสสัทธิ	ความสงบระงับ	มุตติ	ความรอด
โมกษะ	ความพ้นไปได้	วิโมกข์	ความหลุดพ้น
วิสุทธ	ความบริสุทธิ์	สัจจะ	ความจริง
สละณะ	ที่พึง, ที่ระลึก ⁴		

¹ พระราชมุนี, พุทธธรรม, หน้า 293.

² ชู. อป. 33/157/295.

³ มลिनท. 349.

⁴ ส.จ. ส.ส. 18/674-751/419-432, ม.ม. 12/326/270

ช.จ. 21/255/305, ช.จ. 25/160/176.

ส.จ. ส.ส. 18/370/262.

ปฏิบัติสัทธิ	ความสงบระงับ, เบิกเป็น
ปริโยสาน	จุดสุดท้าย, จุดหมาย
วิมุตติ	ภาวะพ้นวิมุตตะ ¹

สรุปธรรมชาตีสัจจะของ ความหลุดพ้นหรือนิพพาน²

ธรรมชาตีสัจจะของ ความหลุดพ้น อาจสรุปได้ด้วยถ้อยคำดังต่อไปนี้

บทที่ หมายความว่า สภาวะธรรมชนิดหนึ่ง ที่เข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้อง หรืออาศัยกับสังขตธรรม

อจุลัตติ หมายความว่า ไม่มีการเกิด สิ่งไม่มีความตายด้วย นับว่าเป็นธรรมที่ไม่ตาย

อจุลนุตติ หมายความว่า พ้นจากชั้น 5 ที่ดับไปแล้วในอดีต และชั้น 5 ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต เมื่อไม่มีอดีตและอนาคตแล้วปัจจุบันย่อมไม่มีด้วย เพราะชั้น 5 ปัจจุบันเป็นอนาคตของชั้น 5 ที่ล่วงไปแล้ว และจะเป็นอดีตของชั้น 5 ในอนาคต สักขณะ เช่นนี้เรียกว่า กาลวิมุตติ คือ พ้นจากกาลทั้งสาม และชั้นวิมุตติ คือ พ้นจากชั้นทั้ง 5

อสังขตติ หมายความว่า เป็นธรรมที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย 4 ได้แก่ แก่กรรม สิต อุต อาหาร จึงเรียกว่า อสังขตธรรม

อนุตตริ หมายความว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐยิ่ง ไม่มีธรรมอื่นที่ประเสริฐยิ่งกว่า

¹ จากอรรถกถา อังในพระราชมุนี, พุทธธรรม, หน้า 235.

² พระสังฆมณฑลสังฆราช, ประมวลโยติกะแปล หลักสูตรอภิธรรมปิฎก

สิต เจตสิก รูป นิพพาน (พระนคร : โรงพิมพ์ไพศาลวิทยา, 2509), หน้า 161.

ประเภทของความหลุดพ้น¹ ความหลุดพ้นตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท แบ่งเป็น

5 ชนิดคือ

- ก. วิภังขณวิมุติ ได้แก่ความหลุดพ้นจากกิเลสของผู้ที่ได้ฌาน อำนาจของฌาน ย่อมข่มนิวรณ์ไว้ได้ตลอดระยะเวลาที่อยู่ในฌานนั้น
- ข. ตทังขวิมุติ ได้แก่ความหลุดพ้นที่เกิดขึ้นชั่วคราว เนื่องจากการมีจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ ที่เป็นกุศล หรืออยู่ในธรรมที่เป็นปฏิปัตต์ต่อกิเลส เช่นมีเมตตา ความพยายามที่ส่งประจักษ์ มีจิตเป็น กุศลบริจาคทาน ความโลภที่ส่งประจักษ์ เป็นต้น
- ค. สัมมุจเฉทวิมุติ ได้แก่ความหลุดพ้นที่เกิดจากการตัดกิเลสได้โดย่าง เต็มขาดด้วยอำนาจของโลภุตตรมรรค ตั้งแต่โสดาปัตติมรรค เป็นต้นไป เมื่อความหลุดพ้น ชนิดนี้เกิดขึ้นแล้ว กิเลสจะไม่กลับเกิดขึ้นมาอีก
- ง. ปฏิบัติสัสทวิมุติ ได้แก่ความหลุดพ้นอันเป็นผลจากการที่กิเลสไม่มีเหลืออยู่ เนื่องจากมรรคได้ทำหน้าที่ตัดกิเลสไปแล้ว ภาวะที่กิเลสหมด เรียกปฏิบัติสัสทวิมุติ
- จ. นิสสรณวิมุติ ได้แก่ความหลุดพ้นอันเป็นผลเนื่องมาจากการสัสตกิเลสออกได้ หมดภาวะเช่นนี้จะยั่งยืนตลอดไป เรียกภาวะนี้ว่านิพพาน

วิภังขณวิมุติ และตทังขวิมุติ เป็นความสงบชั่วคราวที่เกิดจากฌานและเกิดจากอารมณ์ที่เป็น กุศล นับเป็นความหลุดพ้นระดับโลกียะ ส่วนความหลุดพ้น 3 ประเภทหลังเป็นความหลุดพ้น ภาวของอริยบุคคล คือเมื่อถึงความหลุดพ้นนี้แล้วจะไม่กลับคืนไปมีจิตใจเป็นปุถุชนอีก นับ เป็นความหลุดพ้นระดับโลกุตตระ สัมมุจเฉทวิมุติเป็นความหลุดพ้นของพระอริยบุคคลที่ยังไม่ บรรลุนิพพาน ปฏิบัติสัสทวิมุติเป็นความหลุดพ้นระดับอรหัตมรรค ส่วนนิสสรณวิมุติเป็นความ หลุดพ้นอันเป็นอรหัตผล ดังนั้น นิสสรณวิมุติอันได้แก่นิพพานจึงเป็นความหลุดพ้นที่แท้จริง

¹ ข. ปฎิ. 31/65/22-23 ดูประกอบในพระราชารมณี, พจนานุกรม พุทธศาสตร์, หน้า 135.

ธรรมชาตินิยามของผู้หลุดพ้น

ผู้หลุดพ้นได้แก่พระอรหันต์ (ผู้ไกลกิเลส) หรือเรียกอย่างอื่นว่า พระชินาสัพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา ผู้จบการศึกษาแล้ว) ซึ่งเป็นผู้บรรลุนิพพานแล้ว พระราชาธรรมณีได้แบ่งภาวะของผู้บรรลุนิพพานไว้ 3 ประการ¹ ดังนี้

ก. ภาวะทางปัญญา²

(1) ธรรมชาตินิยามสำคัญของผู้บรรลุนิพพาน คือการมองเห็นทั้งหลายตามที่มีน เป็น หรือเห็นตามความเป็นจริง รู้อารมณ์ทางอายตนะด้วยจิตใจที่เป็นกลาง มีสติไม่ หวั่นไหว

(2) ปัญญาของผู้หลุดพ้น จะรู้เท่าทันสังขาร รู้สำนึกลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมุติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณะภายนอกของสิ่งทั้งหลาย

(3) ไม่ยึดติดในสมมุติของภาษา

รวมความว่าผู้หลุดพ้นเข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง

ข. ภาวะทางจิต³

ธรรมชาตินิยามสำคัญทางจิตของผู้หลุดพ้น คือความเป็นอิสระ เมื่อมีปัญญาเห็นตามความเป็นจริง จึงพ้นอำนาจครอบงำของกิเลส ลักษณะจิตที่เป็นอิสระมีดังนี้

(1) ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่ยั่ว จากราคะ โทสะ โมหะ ทำให้ ไม่หวาดเสียว สะดุ้ง หวั่นไหว สิ่งไม่มีเหตุให้ทำความชั่ว

(2) ไม่ติดในสิ่งต่าง ๆ ไม่ติดในอารมณ์ต่าง ๆ ในกามในบุญและบาป สิ่งไม่ต้องห่วงอนาคตและรำพึงถึงอดีต

¹ พระราชาธรรมณี, พุทธธรรม, หน้า 242.

² พระราชาธรรมณี, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ พระราชาธรรมณี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 244.

- (3) ไม่หวังสิ่งใด จึงพ้นจากความลุ่มหลงและผิดหวัง จึงมีความลุ่ม
 บรรลุเต็มทีทุกขณะ
- (4) สติใจสงบ ปลอดโปร่ง เบิกบานใจ ไม่มีความกังวลใจ หงุดหงิด
 ไม่สงบ
- (5) เป็นสุขทุกเมื่อ และไร้กังวล อันเรียกว่านิราศลุ่ม
- (6) ลุ่มภาพจิตดี (อโรคยา) มีความสมบูรณ์ในตัว มีเสรีภาพ มีอำนาจ
 ในตัว เป็นไทแก่ตัว ไม่เร่าร้อนกระวนกระวาย

กล่าวโดยสรุปว่าเป็นลักษณะของพัฒนาการของชีวิตจิตใจ ซึ่งทำให้เกิดการ
 เปลี่ยนแปลงในบุคคลิกภาพ และทำที่ต่อสิ่งต่าง ๆ หรือต่อโลกและชีวิตโดยส่วนรวม

ค. ภาวะทางความประเพณีหรือการดำเนินชีวิต¹

(1) ผู้ที่หลุดพ้นแล้ว จะมีความสมบูรณ์ในเรื่องศีล การกระทำของท่าน
 จะอยู่ในศีลไปเอง โดยอัตโนมัติ โดยไม่ต้องอาศัยความพยายามอย่างใด เพราะจิตใจ
 ของท่านสมบูรณ์อยู่แล้ว

(2) พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรมแล้ว การกระทำของท่านจึงเรียกว่า
 "กิริยา" หมายถึงการทำสิ่งใดก็โดยความรู้เป็นสิ่งที่ชักนำ ไม่ได้ทำด้วยอริยชา ตัณห
 อุปาทานอย่างปุถุชน

(3) มีความเคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา และมองเห็นปุถุชน
 ถูกความทุกข์บีบคั้นอยู่ จึงมีความกรุณาเห็นใจ เข้าใจและช่วยเหลือ เช่นการแนะนำสั่งสอน
 ให้ความรู้ในการสั่งเสริมสติปัญญาและคุณธรรมต่าง ๆ ตลอดจนดำเนินชีวิตและประพฤติดน
 เป็นแบบอย่างที่ดี

1

พระราชวรมณี, เรื่องเตียวกัน, หน้า 250.

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิตและภาวะทางความประพฤติ และการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพาน เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด รวมอยู่ในหลัก 3 ข้อคือ ปัญญาที่เรียกว่าวิชชา ความหลุดพ้นเป็นอิสระเรียกว่า วิมุตติ และภรณ์ที่แผ่ปรัชญาญาณออกไป ทำให้ผู้อื่นถึงวิชชาและวิมุตติด้วย การบรรลุนิพพานหรือความหลุดพ้นนั้นเล่าเรียนสั่งสอนเพียงแค่วิชชาและวิมุตติ คือวิชชาเป็นมรรค และวิมุตติเป็นผล นับเป็นเรื่องของตนเอง (อัตตัตถะ) ส่วนเรื่องของคนอื่น (ปรตัตถะ) เป็นหน้าที่ของภรณ์ที่รับช่วงต่อไป ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงถือว่าปัญญากับภรณ์ เป็นพระคุณหลักของพระพุทธเจ้า¹ ปัญญาเป็นแกนนำของอัตตัตถะ หรือ อัตตัตถิตสมปัตติ ภรณ์เป็นแกนนำของปรตัตถะหรือปรตัตถปฏิบัติ ทั้งสองอย่างนี้มีความหมาย และเป็นของแท้จริงได้ เพราะมีวิมุตติหรือความหลุดพ้นจากทุกข์เป็นหลักทางใจ

การพ้นจากวัฏฏะคือการพ้นจากทุกข์

มนุษย์ปุถุชนจะเรียนว่าตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ เรื่อยไปไม่รู้จบ เพราะมีวิชชา และศีลหาเป็นตัวนำในการดำเนินชีวิต ที่มุ่งแสวงหาความสุขให้แก่ตนเอง การแสวงหาความสุขนี้ทำให้มนุษย์วนเวียนอยู่ในกองทุกข์ไม่มีที่สิ้นสุด ถ้ามนุษย์หันมาแก้ปัญหาวินัยด้วยปัญญา มนุษย์ก็จะเริ่มได้รับแสงสว่างแห่งความสงบ คือความพ้นทุกข์ และถ้ามนุษย์มีความพากเพียรพยายามทางปัญญามากขึ้น ๆ ก็จะบรรลุความหลุดพ้นจากทุกข์ได้ในที่สุด

การเรียนว่าตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ ก็คือการวนเวียนอยู่ในวงจรของภวสังขาร ซึ่งหมายถึงการเรียนตายเวียนเกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ โดยเป็นไปตามหลักเหตุและผลของ

1

พระราชวรานี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 259.

หลักปฏิบัติลุ่มบวม ดังกล่าวแล้วว่าภวสักรนั้นกล่าวโดยสรุปได้แก่วิญญะ 3 คือวนอยู่ใน 3 อย่าง คือกิเลส กรรม วิบาก กิเลสได้แก่อริชชา ตัณหา อุปาทาน กรรมได้แก่สังขารและกรรมภพ ส่วนวิบากได้แก่การเกิด คือชาติ ชรา มรณะหรือวิญญาน นามรูป สฬียตนะ ผัสสะ เวทนา วิญญะ 3 เป็นวงจรแห่งทุกข์ มนุษย์ติดข้องอยู่ในทุกข์ก็เพราะการวนเวียนอยู่ในวิญญะ 3 อันเนื่องจากมีกิเลสซึ่งเป็นปัจจัยให้ทำการ เมื่อทำการก็ย่อมได้รับผลคือวิบาก ทำให้เกิดในภพภูมิใหม่ต่อไปไม่รู้จบ ดังนั้น การตัดวงจรของวิญญะ เสียได้ก็คือการตัดวงจรของทุกข์ ทุกข์จึงดับ นับว่าเป็นการหลุดพ้นจากทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า

"สังขตธรรมกิตติ อสังขตธรรมกิตติ มีประมาณเท่าใด วิราคะ คือธรรมเป็นที่บรรเทาความเมา นำเสียซึ่งความกระหายถอนขึ้นด้วยดี ซึ่งอาลัย ตัดซึ่งวิญญะ ลีนไปแห่งตัณหา ลีนกำหนด ดับ นิพพาน บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าสังขตธรรม และอสังขตธรรมเหล่านั้น..."¹

พระสูตรนี้ชี้ให้เห็นว่า การตัดปัญหาเสียได้เป็นการตัดวิญญะ ทำให้ถึงความหลุดพ้นคือนิพพาน

กระบวนการดับทุกข์

การแก้ปัญหาชีวิต ถ้าอาศัยการมีความรู้จริงหรือความเข้าใจเป็นจุดเริ่มต้น การแก้ปัญหาก็จะมีทางประสบความสำเร็จได้ ความไม่รู้หรือความหลงผิดจะทำให้เกิดการสร้างปัญหาชีวิตที่มีความซับซ้อนมากขึ้นทุกที แต่ถ้ามีความเข้าใจสภาพของชีวิตที่ทุกข์และเหตุปัจจัยที่ทำให้ชีวิตเกิดเป็นทุกข์ขึ้น ก็จะช่วยให้ทำลายกระบวนการก่อเกิดทุกข์ของชีวิตลงได้ เพราะทำให้ไม่หลงเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในตัวตน เหตุนี้ความรู้ (อริชชา) หรือ

1

"ปสาทสูตร," ขุ. อิติ. 25/270/277.

หลงผิดเพราะไม่รู้ ซึ่งเป็นการก่อปัญหาสะสมทุกชั้นให้มากยิ่งขึ้น ในทางตรงข้ามความรู้ (วิชา) หรือความเข้าใจความเป็นจริง ซึ่งช่วยในการแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้

กระบวนการดับทุกข์ที่อาศัยความรู้ (วิชา) มี 2 แบบ คือแบบวงจรรยาวและแบบวงจรรสั้น ดังนี้

ก. วงจรรยาว

ในวงจรรของภวสักกร ซึ่งเป็นกระบวนการตามหลักปฏิจลสัมปบาทสายสัมทยวาร ว่าด้วยการก่อทุกข์ที่กล่าวมาแล้วนั้น เริ่มต้นด้วยอริยชาตังณี

อริยชาตัง → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ →
เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ → ชชาติ → ปรามรรณะ + โสกะ ปริเทวะ
ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ทุกขสัมพัตถ์¹

ในกระบวนการดับทุกข์ คือปฏิจลสัมปบาทนิโรธวาระนั้น เริ่มต้นด้วยดับอริยชาตังณี คือไม่มีอริยชาตังหรือไม่มีความรู้ดังนี้

อริยชาตังดับ → สังขารดับ → ญาณดับ → นามรูปดับ → สฬายตนะดับ →
ผัสสะดับ → เวทนาดับ → ตัณหาดับ → อุปาทานดับ → ภพดับ → ชชาติดับ →
ปรามรรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ = ทุกขนิโรธ²

นิโรธ หรือความดับ นอกจากจะหมายถึงการทำให้หมดไปแล้ว ยังหมายถึงการปิดกั้นหรือระงับเสีย คือทำให้สงบเย็นด้วย ดังนั้น ปฏิจลสัมปบาทสายนิโรธวาระ จึงหมายถึงกระบวนการที่ปิดกั้นทุกข์ กระบวนการที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น ซึ่งหมายถึงการทำให้ไม่มีปัญหาด้านจิตใจอีกต่อไป และหมายถึงภาวะปราศจากอริยชาตัง ก็คือมีอริยชาตังหรือมีความรู้

¹ ส.จ. น. 16/2/1

² ส.จ. น. 16/3/2.

ข. วจรสิ้น

ในทางปฏิบัติ บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการตามสภาพความเป็นไปในชีวิตจริง ชนิดที่มองเห็นและเข้าใจกันได้ง่ายก็มี เช่น ๕ วิภังค์สรุปบทกล่าวขลุ่ยทวยวาร เริ่มต้นที่การรับรู้ทางอายตนะ 6 คือสฬายตนะ โดยละกระบวนการตอนต้นไว้ในฐานะเข้าใจ และปฏิขณฺณรูปาทนโรธวารก็ตั้งต้นตั้งแต่การดับตัณหาก็เป็นต้นไป ไม่ย้อนไปพูดช่วงดับอริขชาเลย ดังในพระบาลีดังนี้

ขลุ่ยทวยวาร :

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์เป็นไฉน เพราะอาศัยสังขและรูป สิ่งเกิดสักขุวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม 3 ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจฉย สิ่งเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจฉย สิ่งเกิดตัณหา ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์..."¹ (ทางด้านหู จมูก ลิ้น และกายก็เช่นเดียวกัน)

จากพระสูตรนี้เขียนเป็นกระบวนการของสภาวะธรรมได้ดังนี้

(สฬายตนะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา = ทุกขขลุ่ย

นิโรธวาร :

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ความดับแห่งทุกข์เป็นไฉน เพราะอาศัยสังขและรูป สิ่งเกิดสักขุวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม 3 ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจฉย สิ่งเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจฉย สิ่งเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจฉย ดับด้วยสสารอกโดยไม่เหลือ อุปาทานสิ่งดับ เพราะอุปาทานดับภพสิ่งดับ เพราะภพดับ ขาดสิ่งดับ เพราะขาดสิ่งดับ ปรามรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาสสิ่งดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้..."²

¹ สง. น. 16/162/79.

² สง. น. 16/163/79.

จากในพระสูตร เขียนเป็นกระบวนการของสภาวธรรมได้ดังนี้

(สฬายตนะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา; ตัณหาตัป → อุปาทานตัป →
ภพตัป → ยาตตัป → ชรามรณะ + โลกะ ฯลฯ / อุปายาสตัป = ทุกขนิโรธ.

จากกระบวนการนี้แสดงปฏิสนธิรูปบาทฝ่ายสมุทวาร เริ่มตั้งแต่สฬายตนะไปจนถึง
ตัณหา โดยละอริชชาถึงนามรูปไว้ในฐานเข้าใจ เมื่อถึงตัณหาแต่มีการแก้ปัญหาชีวิตด้วย
ปัญญา กระบวนสภาวธรรมจะหักกลับเป็นฝ่ายนิโรธวาร โดยปัญญาเริ่มดับ วงจรแห่ง
วิภูฏะจึงถูกตัดขาด ทำให้อุปาทานตัปเรื่อยไปจนถึงทุกขตัป ทุกขนิโรธจึงสำเร็จ

ในกระบวนการสภาวธรรมแบบวงจรสั้น ทั้งฝ่ายเกิดทุกข์หรือฝ่ายสังสารวัฏ และฝ่าย
ดับทุกข์หรือฝ่ายวิภูฏะนี้ แม้ว่าจะไม่ได้กล่าวถึงอริชชาไว้ แต่ก็มีอริชชาแฝงอยู่ในตัวตลอด
สายในฝ่ายเกิดทุกข์ จะเห็นว่าเมื่อเกิดเวทนาแล้วตัณหาเกิดขึ้น ก็เพราะไม่รู้ (อริชชา)
เท่าทันสภาพความเป็นจริงของสิ่งที่ตนสัมผัส ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงทำให้เกิด
ตัณหา ส่วนฝ่ายดับทุกข์ เมื่อเกิดเวทนาแล้วไม่เกิดตัณหา ก็เพราะมีความรู้ (วิชชา) เท่าทัน
ภาวะของสิ่งที่ตนสัมผัส จึงทำให้ความรู้นั้นไม่ประกอบด้วยอริชชา เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่มุ่ง
ไปสู่ตัณหา ดังนั้น ที่ว่าตัณหาตัปก็บังถึงอริชชาตัปอยู่ในตัว

ตามทีกล่าวมาถึงปฏิสนธิรูปบาทนิโรธวาร ทั้งแบบวงจรรยาวและแบบวงจรรสั้น
สรุปว่าหลักการสำคัญของการดับทุกข์ก็คือ การตัดวงจรให้ขาด วงจรนี้ตามปกติตัดได้ที่
หัวเงื่อนไขสองแห่ง ได้แก่ที่ขั้วใหญ่คืออริชชา ที่ขั้วรองคือตัณหา แต่ไม่ว่าจะตัดที่ขั้วใดก็จะ
ขาดถึงอริชชาด้วย การตัดวงจรจึงมี 2 อย่าง คือตัดโดยตรงที่อริชชา และตัดโดยอ้อม
ที่ตัณหา เมื่อวงจรขาด กระบวนการสังสารวัฏก็สิ้นสุดลง จึงบรรลุมภาวะแห่งความดับทุกข์
นับเป็นผู้มีชัยชนะต่อปัญหาชีวิต มีชีวิตอยู่อย่างไม่มีทุกข์โศก มีความสุขที่แท้จริง เรียกว่า
เข้าถึงนิพพาน ซึ่งกล่าวได้ว่า การพ้นจากวิภูฏะที่มีการเรียนว่าตายเกิดนั้น คือการพ้น
จากทุกข์ทั้งปวง

วิธีการเข้าถึงความหลุดพ้น

การที่จะเข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ ที่เรียกว่าวิมุตติหรือนิพพาน โดยการ
ตัดวงจรของวัฏฏะ คือการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏตั้งกล่าวนั้น นอกจาก
กระบวนการปฏิจลสัมปบาทสายนิโรธวารันเป็นสัมมาปฏิปทา¹ พุทธพจน์ยังแสดง
ปฏิจลสัมปบาทในรูปกระบวนการดับทุกข์อีกแห่งหนึ่ง เป็นการแสดงกระบวนการที่ต่อจาก
กระบวนการเกิดทุกข์ คือปฏิจลสัมปบาทสมุทวารออกไปดังนี้

อวิชชา → สังสาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ →
เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ → ชชาติ → ทุกข์ → ศรัทธา →
ปราโมทย์ → ปีติ → ปลัสลทธิ → สุข → สมารี → ยถาภูตญาณทัสสนะ →
นิพพิทา → วิราคะ → วิมุตติ → ขยญาณ²

กระบวนการเกิดทุกข์ คือปฏิจลสัมปบาทสมุทวาร ดำเนินจากอวิชชามาจนถึง
ทุกข์ แล้วมนุษย์ก็คิดหาทางออก อาจได้รับคำแนะนำสั่งสอนจึงเกิดศรัทธา และเมื่อเข้าใจ
ในเหตุผล ก็เกิดปราโมทย์ ทำให้มุ่งมั่นทำความดีต่อไปตามลำดับจนถึงที่สุดคือขยญาณ ได้แก่
ความหลุดพ้นทุกข์ กระบวนการท่อนหลังนี้ ตรงกับปฏิจลสัมปบาทนิโรธวาร แต่ในที่นี้
แสดงให้เห็นรายละเอียดชัดเจนขึ้น และมุ่งให้เห็นการเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการเกิดทุกข์
กับกระบวนการดับทุกข์ ว่าเกี่ยวเนื่องกันอย่างไร

¹ปฏิปทา มี 2 อย่างคือ สัมมาปฏิปทา ได้แก่ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หรือทางที่ถูกต้อง
คือทางให้ดับทุกข์ และมิจฉาปฏิปทา ได้แก่ข้อปฏิบัติที่ผิดหรือทางที่ผิด คือทางให้เกิดทุกข์

²สัง. นิ. /6/69/29 ปลัสลทธิ = ความสงบระงับ ยถาภูตญาณทัสสนะ =
การรู้เห็นตามที่มีเป็น นิพพิทา = ความหน่าย วิราคะ = ความคลายความติด
วิมุตติ = ความหลุดพ้น ขยญาณ = ความหยั่งรู้ว่าสิ้นอาสวะกิเลส = บรรลุ
อรหัตผล

กระบวนการแบบนี้ ณะให้เห็นแนวทางในการปฏิบัติกระจ่างขึ้น แต่ก็ยังไม่เป็นกระบวนการที่ละเอียดมากพอที่จะนำไปปฏิบัติให้บรรลุผลได้ พุทธปรัชญาจึงมีมรรค 8 สำหรับเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติให้เห็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง

มัชฌิมาปฏิปทา

มัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง หรือทางปฏิบัติที่เป็นกลาง ๆ ไม่หมกหมุ่นอยู่ด้วยกามสุข (กามสุขัลลิกานุโยค) และไม่มัวสร้างควมลำบากเดือดร้อนให้แก่ตนเอง (อัตตakilมถานุโยค)¹ ได้แก่มรรค 8 อันเป็นอริยสัจข้อที่ 4 มรรคนี้เป็นประมวลหลักความประพฤติปฏิบัติหรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติที่จะช่วยให้บรรลุจุดหมายตามแนวทางของกระบวนการที่รู้เข้าใจแล้วนั้นให้เป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง นับเป็นทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นทุกข์คือนิพพาน ประกอบด้วยองค์ 8 ดังพุทธพจน์ดังนี้

“...ปฏิปทาลายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างนั้นนั่น ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน...”

ปฏิปทาลายกลางนั้น ได้แก่อริยมรรคมีองค์ 8 นี้แหละ คือปัญญาอันเห็นชอบ 1 ความดำริชอบ 1 เจรจาชอบ 1 การงานชอบ 1 เสี่ยงชีวิตชอบ 1 พยายามชอบ 1 ระลึกชอบ 1 ตั้งจิตชอบ 1”²

มรรคมีองค์ 8 นี้ เป็นทางไปสู่ความหลุดพ้นทุกข์ เพราะเป็นทางให้ถึงความดับกรรม ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้

¹ ริญย. มหา. 4/13/18.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

"... อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ประการนี้แล คือสัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับแห่งกรรม"¹

ตามหลักของวิญญะ 3 กิเลสเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมเมื่อกรรมดับแสดงว่าไม่มีกิเลส ดังนั้น มรรค 8 จึงเป็นทางไปสู่การดับกิเลส อันได้แก่อริยชา ตัณหา อุปาทาน

มีขณิกปฏิปทา หรืออริยมรรคมีองค์ 8 เป็นส่วนประกอบของทางสายเดียวกัน เหมือนเกลียวเชือก 8 เกลียว ที่รวมกันเข้าเป็นเชือกเส้นเดียวและต้องปฏิบัติเคียงข้างกันไปโดยตลอด มีดังนี้

1. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ได้แก่ความเห็นที่มีเหตุผล ก่อให้เกิดในทางที่ดี ในบรรดาองค์มรรคทั้ง 8 สัมมาทิฐินี้เป็นตัวนำ คือทำให้รู้ว่าปฏิบัติตามมรรคข้ออื่น ๆ อีก 7 ข้อ นั้นปฏิบัติถูกหรือผิด² สัมมาทิฐิได้แก่ความรู้ที่ถูกต้องในอริยสัจ 4 คือทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรค³ ความรู้ในไตรลักษณ์คือเห็นขั้น 5 ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาและเกิดความเบื่อหน่าย⁴ และความรู้ในปฏิจลสัมปบาทอันทำให้สิ้นอาสวะ⁵

1
สง. สก. ' 22/334/422. '

2
ม. จ. ' 14/254-280/158-164. '

3
สง. ม. ' 19/34/9. '

4
สง. 'อ. ' 17/103/55. '

5
ม. จ. ' 14/258/159. '

สัมมาทิฐิมี 2 ระดับคือ สัมมาทิฐิที่ยังมีอสังขัตติยะเป็นฝ่ายบุญ มีผลอำนาจวิบาก แก่ชันธ์ เช่นความเห็นว่า บุญมี บาปมี โลกนี้มี โลกหน้ามี เป็นต้น¹ กับสัมมาทิฐิ ระดับโลกุตตระไม่มีผลอำนาจวิบากแก่ชันธ์ เช่นปัญญาพละ รัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ความ เห็นชอบแห่งองค์มรรค เป็นต้น²

ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ มี 2 อย่างคือ³

- ก. กัลยาณมิตร หรือปรโตโฆสะ หมายถึงบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่ จะสั่งสอน แนะนำทางให้ดำเนินไปตามมรรคได้อย่างถูกต้อง
- ข. โยนิโสมนสิการ คือการทำในใจโดยแยบคาย ได้แก่การพิจารณาสืบสวน ค้นคว้าสภาวะของสิ่งต่าง ๆ โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปาทานเข้าสับ นับเป็นการ ใช้ความคิดอย่างถูกวิธีในการวิเคราะห์ เป็นขั้นสำคัญในการทำให้เกิดปัญญา

ปัจจัยสองอย่างนี้ ถ้าอย่างใดอย่างหนึ่งผิดพลาดก็จะได้รับผลตรงข้าม คือ ติลาภาทิฐิ

ด้านการพัฒนาทางปัญญานั้น ในตอนต้นสัมมาทิฐิยังไม่พร้อมสมบูรณ์ และจะต้อง ควบคู่กับศรัทธา (ความเชื่อ) ต่อเมื่อปัญญาพัฒนาขึ้นจนมีสัมมาญาณะ ปัญญาจะบริสุทธิ์ ศรัทธาจะหมดไปโดยมีปัญญาแทนที่ เป็นการโยโยนิโสมนสิการ ความคิดจะเป็นอิสระ จนถึงขั้นสุดท้ายปัญญาแจ้งความจริง เรียกว่าสัมมาวิมุตติตามลำดับดังนี้

1
ม. อ. 14/259/159.

2
ม. อ. 14/258/159.

3
ม. อ. 12/497/443.

การเล่านาสัมบุรุษ → การลำดับเล่าเรียนสัทธรรม → ศรัทธา → โยนิ-
 โสมนสิการ → ปราโมทย์ → ชาติ → ลุ่ม → สมาริ → ยถาภูตญาณทัสสนะ →
 นิพพิทา → วิจารณ์ → วิมุตติ

กล่าวโดยสรุปว่า สัมมาปฏิริคือความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือเห็นตามทีสิ่งทั้งหลาย
 เป็นจริง

2. สังมาสังกัปปะ คือความดำริชอบ ความดำริชอบนั้นย่อมเกิดจากความ
 เห็น เมื่อมีความเห็นชอบบุคคลย่อมคิดที่จะกระทำสิ่งที่ถูกต้องต่อไปด้วย สัมมาปฏิริกับ
 สังมาสังกัปปะสองอย่างนี้ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน แสดงไว้ในพระสูตรว่าความดำริชอบ
 มี 3 ประการ¹ คือ

ก) เนกขัมมสังกัปปะ คือความดำริที่จะออกจากกาม ความนึกคิดที่ปลอดโปร่ง
 ไม่หมกมุ่นพันพัวติดข้องอยู่ในสิ่งสนองความอยากต่าง ๆ ความคิดที่ไม่เห็นแก่ตัว รวมทั้ง
 ความคิดเสียสละ และความดีในการบรรพชา หรือการออกบวช สัตเป็นความนึกคิดที่ไม่มี
 ราคะหรือโลภะ

ข) อพยาบาทสังกัปปะ คือความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้นชิงชัง ชัดเคื่อง
 หรือการคิดเห็นในแง่ร้ายต่าง ๆ โดยเฉพาะมุ่งปฏิบัติธรรมที่ตรงข้าม คือมีเมตตา ได้แก่ความ
 ปราบณาตี ความเป็นมิตรไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข นับว่าเป็นความนึกคิดที่
 ปราศจากโทสะ

ค) อวิหิงสาสังกัปปะ คือความดำริที่ไม่เบียดเบียน การคิดร้ายหรือ
 ทำลาย โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือกรุณา ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่น
 ให้พ้นจากความทุกข์ สัตเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ เช่นเดียวกัน

1

ที่ ม. 10/299/275.

จะเห็นว่าสัมมาทิฐิเป็นตัวขจัดกิเลสขจัดต้น คือโมหะ ส่วนสัมมาสังกัปปะขจัดโลภะ และโทสะ จึงเป็นธรรมสัมพันธกัน

ธรรมที่ตรงข้ามกับสัมมาสังกัปปะ คือมิจฉาสังกัปปะ มี 3 อย่างคือ กามสังกัปปะ คือความดำริที่เกี่ยวข้องกับกาม พยาบาทสังกัปปะ คือความดำริที่ประกอบด้วยความเคียดแค้น ชัดเคือง และวิหิงสาสังกัปปะ คือความดำรินทางที่จะเบียดเบียน

จะเห็นว่าสัมมาสังกัปปะ มุ่งให้มีภาวะจิตที่ปลอดโปร่ง เป็นอิสระ มีความดำริที่เดินตามแนวความจริง ไม่เอนเอียงยึดติด

3. สัมมาวาจา 4. สัมมากัมมันตะ 5. สัมมาอาชีวะ

องค์มรรค 3 ข้อนี้เป็นอันศีลด้วยกัน ซึ่งรวมกล่าวไว้พร้อมกัน มีความหมาย ดังนี้

สัมมาวาจา วาจาชอบ ได้แก่

- ก) เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ
- ข) เจตนางดเว้นวาจาล้อเสียด
- ค) เจตนางดเว้นวาจาหยาบ
- ง) เจตนางดเว้นการพูดเพ้อเจ้อ

สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ ได้แก่

- ก) เจตนางดเว้นจากการตีตรวนชีวิต
- ข) เจตนางดเว้นการเอาของที่เขาไม่ได้ให้
- ค) เจตนางดเว้นการประพฤติดีกในกามทั้งหลาย

สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ ได้แก่การประกอบอาชีพสุจริต ละอาชีพทุจริต¹

1

ที.ม. 10/299/287; ม.ม. 12/149/99 ;

ม.อ. 14/704/384.

อันได้แก่การ โกง หรือล่อลวง ตลบตะแลง การยอมมอบตนในทางผิด การเอาลาภ
ต่อลาภ¹

องคัมภรต 3 ข้อนี้ ถ้ากล่าวถึงศีลในระดับโลกุตตร คือที่เป็นศีลของพระอริยะนั้น
จะหมายถึงการงด การเว้น การเว้นขาด และเสตนางดเว้นจากทุจริตต่าง ๆ ข้างต้น²

6. สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ เรียกอีกอย่างว่าสัมปธาน 4 ได้แก่

- ก) สังวรปธาน เพียรป้องกัน เพียรระวังอกุศลที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น
- ข) ปหานปธาน เพียรละหรือเพียรกำจัด อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว
- ค) ภวานาปธาน เพียรสร้างกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น
- ง) อнуรักษณาปธาน เพียรรักษาและสั่ง เสริมกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้มีอยู่

ต่อไป

ตามที่คัมภรตของพุทธปรัชญา ความเพียรเป็นสิ่งสำคัญ บุคคลจะได้รับผลก็เนื่อง
จากการปฏิบัติของตน³ อย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้นตามกฎของเหตุและผลของธรรมชาติ โดยที่
ไม่มีใครสามารถบันดาลให้ได้ คำสวดเป็นเพียงผู้ชี้ทางให้เท่านั้น ความเพียรที่ถูกต้อง
ก็คือเพียรให้พอเหมาะ เสมอกันระหว่างอินทรีย์ทั้งหลาย คือความสมดุลย์ในอินทรีย์ 5
คือศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา

7. สัมมาสติ ความระลึกรู้ชอบ คือภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่ลืม ไม่เผลอ
ตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมในการรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ ภาวะไม่ประมาททั้งทางกาย วาจา

1
ม. อ. 14/275/163.

2
ม. อ. 14/267-278/161-169.

3
อัง. ทสก. 24/17/29.

และใจ ไม่ปล่อยตัวถลาลงในทางเสื่อม¹ ไม่ปล่อยใจให้กำหนดยินดี ชัดเคือง ลุ่มหลง และมัวเมาในสิ่งทั้งปวง² ทั้งหมดนี้ เรียกว่าอัปมาทธรรม คือธรรมที่ตั้งอยู่ในความไม่ -
ประมาท

ที่ตั้งของสติหรือการปรากฏของสติเรียกว่า สติปัฏฐาน การปฏิบัติเพื่อให้ถึงความ หลุดพ้นจากทุกข์ อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธปรัชญามีวิธีที่นิยมใช้กัน เรียกว่าสติปัฏฐาน 4 เพราะมีพร้อมทั้งสี่มถะอันเป็นเครื่องให้พลังกำลัง และวิปัสสนาอันเป็นตัวปัญญา ดังมีพุทธพจน์ว่า

"...หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อ ล้างความโศกและปริเทว เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน ที่ถูกต้อง เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้คือสติปัฏฐาน 4 ประการ..."³

สติปัฏฐาน 4 มีรายละเอียดดังนี้

ก) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือการพิจารณากาย ด้วยการตั้งสติพิจารณาว่า กายนี้สักแต่ว่ากายไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา กายเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย และเมื่อมีเหตุปัจจัย ให้ดับก็ย่อมดับ มี 6 ตอนดังนี้

1) อานาปานสติ ไปในที่สงบ นั่งขัดสมาธิ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ในลักษณะต่าง ๆ

2) กำหนดอิริยาบถ คือยืน เดิน นั่ง นอน เมื่อเดินก็มีสติว่า "บัดนี้เรา เดินอยู่" เป็นต้น หรือร่างกายอยู่ในอาการเช่นไรก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่อย่างนั้น

¹ ชัง. จตกต. ' 21/116/141.

² ชัง. จตกต. ' 21/117/141.

³ "มหาสติปัฏฐานสูตร," ศ.ม. ' 10/273/268.

3) สัมผัสอัญญา คือมีความรู้ตัวในการกระทำทุกอย่าง และความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่นก้าวไปลอยกลับ เหลียวซ้าย ขวาเหยียดแขน ถูแขน กิน ดื่ม เคี้ยว สัมผัส ถ้ายอจจาละ บัลลวาระ เป็นต้น

4) ปฏิถมนสิกการ คือการพิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ว่ามีส่วนประกอบที่โลโสโครก นารังเกียจ เช่นผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ และมีทวารทั้ง 9 เป็นที่ไหลออกของสิ่งโลโสโครก

5) ธาตุมนสิกการ คือพิจารณาร่างกายของตนให้เห็นว่าเป็นธาตุ 4 มาประชุมกัน ไม่เที่ยง แตกดับในที่สุด

6) นวสวธิกา คือพิจารณาซากศพที่อยู่ในสภาพต่าง ๆ กัน ในระยะเวลาต่าง ๆ กัน 9 ระยะ ตั้งแต่ตายใหม่ ๆ จนกระดูกผุแล้ว โดยให้ย้อนมานึกถึงตนเอง ว่าจะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน

ข) เวทนานุปัสสันาสติปัฏฐาน การพิจารณาเวทนา คือเมื่อเกิดความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ ทั้งที่เสื่ออาภิส และไม่เสื่ออาภิส ก็ให้รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ทั้งหมดมี 9 อย่าง

ค) จิตตานุปัสสันาสติปัฏฐาน การพิจารณาจิต คือตามดูรู้จิตของตนในขณะนั้น ๆ ว่าเป็นอย่างไร เช่นจิตมีราคะ มีโทสะ จิตหดหู่ ฟุ้งซ่านหรือจิตหลุดพัน เป็นต้น

ง) ธัมมานุปัสสันาสติปัฏฐาน การพิจารณาธรรม คือตามดูธรรมทั้งส่วนอกุศล และกุศลที่เกิดขึ้นในจิตตน มี 5 อย่างคือ

1) ฉิวรล 5 (สิ่งกีดกันขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้า) คือรู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่ากามสันตะ พยาบาท ถินมีทระ อุตระจะกุกกจะ วิลิกฉา แต่ละอย่างมีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วจะเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้วไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างไร รู้ชัดตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น

2) ชันธ 5 คือกำหนดรู้ชันธแต่ละอย่างพร้อมกำหนดรู้ความเกิดขึ้น และความดับแห่งชันธนั้น ๆ

3) อายุขณะ 12 คือให้รัฐชดอายุขณะภายใน 6 ภายนอก 6 กำหนดรัฐ ภาวะที่กิเลสเกิดขึ้นเพราะอาศัยอายุขณะ รัฐการละกิเลส และการทำให้กิเลสที่ละได้แล้วไม่ เกิดขึ้นอีก

4) โพลฌงค์ 7 (องค์แห่งการตรัสรู้) คือพิจารณาธรรมทั้ง 7 อย่าง ได้แก่ สติ ธรรมวิสัย วิริยะ ปีติ บัลลัทธิ สมาริ อุเบกขา ให้รัฐชี้ว่าแต่ละอย่าง มีอยู่ในจิตหรือไม่ ให้รัฐชี้เกิดขึ้นของโพลฌงค์ และรัฐชี้ทำให้โพลฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเต็มที่

5) อริยสัจ 4 คือรัฐอริยสัจทั้ง 4 แต่ละอย่างตามความเป็นจริง

การปฏิบัติสติปัฏฐาน 4 ข้างต้นนี้ ต้องใช้ธรรมอื่นร่วมด้วย ได้แก่ความเพียร สมปชัญญะ และสมาริ สติเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุม การปฏิบัติหน้าที่ และคอยยับยั้งตนเองไม่ให้เพลิดเพลินอยู่ในความชั่ว ทั้งไม่ปล่อยให้ความชั่ว เล็ดลอดเข้ามาในจิตใจ และเตือนตนให้ยึดมั่นในความดีอยู่เสมอ

อายุสังขลของการเจริญสติปัฏฐาน ผู้ที่เจริญสติปัฏฐาน 4 เป็นเวลา 7 ปี อาจ ได้อณาคามีผล หรืออรหัตผล ผู้ที่เจริญไม่ถึง 7 ปี อาจเป็น 6 ปี 5 ปี เรื่อยลงมาจนถึง 7 วันก็อาจได้อณาคามีผลหรืออรหัตผลได้

8. สัมมาสมาริ ความตั้งใจมั่นชอบ หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่ออารมณ์หรือสิ่ง ที่กำหนดสิ่งใดสิ่งหนึ่ง สติเป็นสมาริย่อมมีกำลัง มีภาวะอันเหมาะสมที่จะเกิดปัญญาญาณ และความหลุดพ้น สัมมาสมาริและสัมมาสติส่งเสริมซึ่งกันและกัน สมาริเป็นกำลังให้สติ พิจารณาธรรม และสติช่วยเสริมพลังให้สมาริสูงขึ้นไป ในสัมมาสมาริภาวะจิตจะมีอารมณ์ เป็นหนึ่ง คือฉาน 4 ได้แก่รูปฉานและอรุปฉาน

สมาริแบ่งเป็น 3 ระดับคือ

ก) ขณิกสมาริ สมาริชั่วคราว

ข) อุปการสมาริ สมาริที่ใกล้เคียงหรือจวนจะแน่วแน่

ค) อัปนาลสมาธิ สมาธิที่แน่วแน่ เป็นสมาธิระดับสูงที่สุด ภาวะนี้มีอยู่ใน
ฌานชั้นต่าง ๆ

สัมมาสมาธิจะต้องประกอบด้วย องค์ธรรมอื่น ๆ ด้วยจึงจะเป็นสัมมาสมาธิ¹

วิธีเจริญสมาธิ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้รวบรวมไว้มี 40 วิธี เรียกว่ากรรมฐาน
40² ดังนี้

- ก) กสิณ 10 กสิณคือวัตถุสำหรับเพ่ง จูงใจให้จิตเป็นสมาธิ มี 10 อย่างดังนี้
- 1) ภูตกสิณ คือมหาภูตรูป ที่ใช้เพ่งเป็นวัตถุสำหรับเพ่งจูงจิตมี 4 ชนิดคือ
ปฐวีกสิณ (ดิน) อาโปกสิณ (น้ำ) เตโชกสิณ (ไฟ) วาโยกสิณ (ลม)
 - 2) วรรณกสิณ ใช้สีเป็นวัตถุสำหรับเพ่ง มี 4 สีคือ ฌลกสิณ (สีเขียว)
ปัตตกสิณ (สีเหลือง) โลหิตกสิณ (สีแดง) โฉภาตกสิณ (สีขาว)
 - 3) กสิณอื่น ๆ มี 2 อย่าง คืออาโลกกสิณ (แสงสว่าง) ปรัลลจินนา
กาลกสิณ (ช่องว่าง)

ข) อสุภกัมมัฏฐาน 10 คือการพิจารณาซากศพ 10 ลักษณะได้แก่

ซากศพเน่าพองขึ้นฮืด ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำปนด้วยสีต่าง ๆ

ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหล ซากศพที่ขาดจากกันเป็น 2 ท่อน

ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกิน ซากศพที่กระจายกระจาย

ซากศพที่ถูกสับพันเป็นท่อน ซากศพที่มีโลหิตไหลอาบ

ซากศพที่มีหนอนไช ซากศพที่เหลือแต่ร่างกระดูก

ค) อนุสสติ 10 ความระลึกถึง อารมณ์สำหรับผู้มีศรัทธาอยู่แล้ว ควรระลึก
มี 10 ประการ คือพุทธานุสสติ (พระพุทธเจ้า) ธรรมานุสสติ (พระธรรม) สังฆานุสสติ

¹ม. กุ. 14/253/159.

²มหาหมฏฐาขวิทยาสัย, วิสุทธิมรรคแปล, ภาค 2 (พระนคร : โรงพิมพ์
มหาหมฏฐาขวิทยาสัย, 2521), ตอน 1-2.

(พระสงฆ์) สีสานุสัสติ (ศีล) จาคานุสัสติ (การบริจาค) เทวตานุสัสติ (เทวดา)
มรณัสัสติ (ความตาย) กายคตาสติ (ร่างกายของตน) อาณาปนัสัสติ (ลมหายใจเข้าออก)
อุปสมานุสัสติ (นิพพาน)

ง) อัปปัญญา 4 หรือพรหมวิหาร 4 เป็นสมาธิที่แผ่ทั่วไปในมนุษย์ทั้งหลาย
มี 4 อย่างได้แก่

- 1) เมตตาพรหมวิหาร หวังให้ผู้อื่นเป็นสุข
- 2) กรุณาพรหมวิหาร สงสารอยากให้ผู้อื่นพ้นทุกข์
- 3) มุทิตาพรหมวิหาร ยินดีในเมื่อผู้อื่นมีสุข
- 4) อุเบกขาพรหมวิหาร วางใจเป็นกลาง พิจารณาด้วยใจเป็นธรรม

จ) อรุป 4 คืออณูที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ได้แก่

- 1) อากาสัญญายตน คืออณูที่กำหนดอากาศ
- 2) วิทยัญญายตนนะ คืออณูที่กำหนดวิญญาณ
- 3) อากิญจัญญายตนนะ คืออณูที่กำหนดภาวะว่างเปล่า
- 4) เนวสัญญานาสัญญายตน คืออณูที่เข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มี

สัญญาก็ไม่ใช่

จ) อาหาเรปฏิกูลสัญญา 1 กำหนดพิจารณาความเป็นปฏิภูลในอาหาร

ข) จตุราตุวิภูฐาน 1 พิจารณาร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุ 4

การปฏิบัติกัมมวิภูฐาน 40 อย่างนี้ จะประสพผลสำเร็จสูงต่ำมากน้อยกว่ากันขึ้นอยู่กับ
กับผู้ปฏิบัติ ซึ่งต้องพิจารณาเลือกใช้ให้เหมาะกับจริต¹ ของแต่ละคน เช่น อสุภะ (ช่ากคัพ)
เหมาะสำหรับคนราคะจริต เมตตาเหมาะสำหรับโทสะจริต เป็นต้น

¹ จริตมี 6 คือ ราคะจริต (นิสัยทางราคะ) โทสะจริต (นิสัยทางโทสะ) โมหะจริต
(นิสัยทางโมหะ) สัทธาจริต (เชื่อง่าย) พุทธาจริต (ชอบใช้เหตุผล) วิตักกจริต (ชอบ
ครุ่นคิดกังวล)

ผลสำเร็จระดับต่าง ๆ ของการเจริญสมาธิ การเจริญสมาธินั้นจะประณีตขึ้นไป
เป็นขั้น ๆ ตามลำดับ ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้นอัปถมาสมาธิ เรียกว่าอภาน

ฌานมี 8 ชั้น เรียกฌาน 8 หรือสมาบัติ 8 คือ

ก) รูปฌาน 4 ได้แก่

1) ปฐมฌาน มีองค์ประกอบ 5 คือวิตก วิหารณี ปีติ ลูษ

เอกัคคตา

2) ทุตติยฌาน มีองค์ประกอบ 3 คือ ปีติ ลูษ เอกัคคตา

3) ตติยฌาน มีองค์ประกอบ 2 คือลูษ เอกัคคตา

4) จตุตถฌาน มีองค์ประกอบ 2 คืออุเบกขา เอกัคคตา

ข) อรูปฌาน 4 ได้แก่

1) อากาสานัญญาตนะ

2) วิญญาณัญญาตนะ

3) อากิญจัญญาตนะ

4) เนวสัญญานาสัญญาตนะ

การบำเพ็ญสมาธิด้วยกัมมัฏฐาน 40 อย่าง เรียกว่าสมถะ ผู้ที่บรรลุผลสำเร็จ
ควบทั้งฝ่ายสมถะและวิปัสสนา เป็นพระอานาคามีหรือพระอรหันต์ สามารถเข้าถึงภาวะ
สมาธิที่ประณีตสูงสุดอีกขั้นหนึ่งคือนิโรธสมาบัติ อันเป็นภาวะที่สัญญาและเวทนาหยุดและมีปัญญา
แจ่มชัด ฉิบบริสุทธี

ขอบเขตความสำคัญของสมาธิ

ก) สมาธิ หรือสมถะนั้น ประโยชน์อยู่ที่การนำมาใช้เป็นพลังสำหรับแก้
ปัญหาปฏิบัติการณ์อย่างได้ผลดีที่สุด สำพึงสมาธิอย่างเตียวแม้เจริญถึงขั้นฌานสูงสุด ก็ไม่ทำให้
หลุดพ้น

ข) ฌาน 8 ที่เป็นสมถะอย่างเตียว เป็นเพียงโลกีย์ไม่ใช่อุดมหมายของ
พุทธปรัชญา คือความหลุดพ้นทุกข์

ค) ภาวะของฉนวนไม่ยั่งยืน สามารถถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ เรียกความ
หลุดพ้นชนิดนี้ว่า โลกียวิโมกข์ (ความหลุดพ้นชั้นโลกีย์) และกุปวิโมกข์ (ความหลุดพ้นที่กำเริบ
ได้)¹

ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความหลุดพ้นทุกขั้นนั้น ตัวสำคัญที่ใช้ตัดสินในขั้นสุดท้ายคือ
ปัญญา และปัญญาที่ใช้ในการนี้เรียกว่า วิปัสสนา ส่วนสมาธิแม้จะจำเป็นก็เสียค่าใช้จ่าย
ขณิกสมาธิ หรืออุปลารสมาธิก็ได้ เหตุนี้วิธีการเข้าถึงความหลุดพ้นแต่ละขั้นจะต้องประกอบด้วย
มรรคมีองค์ 8 เหมือนกัน แต่อาจแยกได้เป็น 2 วิธีคือ

ก) วิธีที่ใช้สติเป็นหัวหน้า โดยใช้สมาธิแต่เพียงขั้นต้น ๆ เป็นเครื่องช่วย
แต่ใช้สติเป็นหลักยึดจับสิ่งที่ต้องการกำหนดไว้ให้ปัญญาพิจารณา วิธีนี้เรียกวิปัสสนา

ข) วิธีการที่เน้นการใช้สมาธิ คือการบำเพ็ญจิตให้สงบแน่วแน่จนถึงฉาน
(อัปปนาสมาธิ) จิตจะนุ่มนวลควรแก่การงาน ถึงขั้นนี้เรียกว่าสมถ ขั้นต่อไปจะเป็นการ
ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญากำจัดกิเลสอย่างละอย่างให้หมดสิ้นคือขั้นวิปัสสนา วิธีนี้คล้ายวิธีที่ 1 แต่
ทำได้ง่ายกว่า เพราะจิตพร้อมอยู่แล้ว วิธีปฏิบัติอย่างนี้ก็คือ การปฏิบัติที่ใช้ทั้งสมถะและ
วิปัสสนา

ผลจากการปฏิบัติตามวิธีที่ 1 เรียกว่าปัญญาวิมุตติ คือความหลุดพ้นด้วยปัญญา ผล
ของวิธีที่ 2 ตอนแรกเป็นผลของสมถะเรียกเจโตวิมุตติ คือความหลุดพ้นชั่วคราวด้วย
กำลังสมาธิ และตอนสุดท้ายเรียกว่าปัญญาวิมุตติ

บุคคลผู้ได้รับผลสำเร็จจากวิธีแรกเรียกปัญญาวิมุตติ ส่วนผู้ที่ได้รับผลสำเร็จวิธีที่ 2
เรียกอุกโตภาควิมุตติ คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน (ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ)

อภิญาญา 6

บุคคลผู้ที่ได้ทั้ง เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ จะมีความสามารถพิเศษ ชนิดต่าง ๆ ที่เกิดจากฌานสมาบัติ เรียกว่าอภิญาญา ซึ่งมี 6 อย่างคือ

- ก) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
- ข) ทิพนโถส หูทิพย์
- ค) เจโตปริยญาณ กำหนดใจหรือความคิดผู้อื่นได้
- ง) ทิพนสังขุหรือ จุตูปปาตญาณ ตาทิพย์หรือรู้การจุติหรืออุบัติของสัตว์

ทั้งหลายตามกรรม

- จ) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้
- ฉ) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ความสิ้นอาสวะ

ส่วนผู้ปฏิบัติที่ได้ปัญญาวิมุตติอย่าง เตียวจะได้เพียงสิ้นอาสวะ ไม่ได้อภิญาญาอันเป็นผลที่เกิดจากฌาน

ไตรสิกขา

ในบรรดาหมวดธรรม หรือระบบการปฏิบัติ ที่จัดรูปออกมาจากองค์มรรคทั้งหมดนั้น ถือได้ว่าไตรสิกขาเป็นระบบปฏิบัติที่เป็นมาตรฐานมากที่สุด ซึ่งเมื่อยกมาเทียบกับมรรคแล้ว จะเห็นว่ามรรคเป็นทางดำเนินชีวิตที่ดีงาม ส่วนไตรสิกขาเป็นระบบการศึกษา หรือระบบการฝึกอบรม หลักทั้งสองนี้สัมพันธ์กัน เพราะเมื่อมีการศึกษาหรือการฝึกอบรม ก็เกิดเป็นการดำเนินชีวิตที่ดีขึ้น ดังนั้น เมื่อฝึกตามไตรสิกขา มรรคก็เกิดมีขึ้นด้วย เพราะความจริงแล้วเนื้อหาสาระของมรรคและไตรสิกขาก็คืออันเดียวกันนั่นเอง

มรรคมีองค์ 8 เมื่อสรุปแล้วก็สามารถย่อเหลือองค์ 3 คือศีล สมาธิ ปัญญา
 สัมมาทิชฺฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นองค์ปัญญา สัมมาวาจา สัมมาภังกันตะ สัมมาอาชีวะ
 เป็นองค์ศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นองค์สมาธิ ในทางปฏิบัติ เมื่อถือว่า

ผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจ หรือความเชื่อเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว การอบรมจึงเริ่มที่ศีลก่อน คือฝึกกายวาจา แล้วประณีตขึ้นมาถึงการอบรมจิตคือสมาธิ จนถึงระดับสุดท้ายคือทำปัญญา ให้กล้าจนพ้นจากอวิชชา ตัณหา อุปาทานได้ การฝึกอบรมแบบนี้เรียกว่าไตรสิกขา แบ่งเป็น

1. อริศีลสิกขา การฝึกอบรม กาย วาจา
2. อริจิตตสิกขา การฝึกอบรมจิตหรือกระบวนสมาธิ
3. อริปัญญาสิกขา การฝึกอบรมปัญญาชั้นสูง

ไตรสิกขานี้ เมื่อนำมาแสดงเป็นคำสอนรูปปฏิบัติการ ก็เป็นส่วนสำคัญของหลักที่เรียกว่า โอวาทปาฏิโมกข์ หรือคำสอนที่เป็นหลักใหญ่ของพุทธปรัชญา 3 อย่างคือ

1. การไม่ทำความชั่วทั้งปวง (ศีล)
2. การทำความดีให้ถึงพร้อม (สมาธิ)
3. การทำจิตให้บริสุทธิ์ (ปัญญา)

มรรคมีองค์ 8 หรือไตรสิกขานี้ นับว่าเป็นกระบวนธรรมดับทุกข์ทั้งปวง อันเป็น จุดมุ่งหมายของพุทธปรัชญา คือความหลุดพ้นจากทุกข์ ได้แก่แก๊ณิพพาน

ขั้นตอนของความหลุดพ้น

ในบรรดามรรคมีองค์ 8 หรือไตรสิกขาอันเป็นข้อปฏิบัติเข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ นั้น ศีลสามารถข่มกิเลสอย่างหยาบได้ สมาธิสามารถข่มกิเลสอย่างกลางได้ แต่กิเลส อันละเอียดที่ติดแน่นอยู่ในจิตนั้น ต้องใช้ปัญญาเป็นเครื่องขจัด เมื่อกิเลสอย่างละเอียด ถูกขจัดได้แล้ว ก็เล็ดอย่างกลางและอย่างหยาบทั้งหมดก็พลอยหมดตามไปด้วย¹

¹ นายบุญมี เมธางกูร. การปฏิบัติวิปัสสนา, เล่มที่ 3, พิมพ์ครั้งที่ 2. (พระนคร: อภิธรรมมูลนิธิ, 2515), หน้า 37.

การเจริญสติปัฏฐาน 4 ตามที่กล่าวไว้ในเรื่องมรรค อันได้แก่กายานุสัสสนา สติปัฏฐาน เวทนานุสัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุสัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุสัสสนาสติปัฏฐาน นั้น หลักที่สำคัญก็คือการใช้ปัญญาพิจารณา ถึงความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติใน 3 ลักษณะ คือความไม่เที่ยง (อนิจจตา) ความเป็นทุกข (ทุกขตา) และ ความไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) โดยย่อก็คือ เห็นความเกิดดับของสิ่งทั้งหลายคือนามรูป เมื่อเห็นความเกิดดับของนามรูป คือชั้น 5 ชัดเจนแจ่มแจ้งเมื่อใด เมื่อนั้นก็ถึงวิมุตติ คือความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

ความหลุดพ้น 3 ประเภท

ความหลุดพ้นแบ่งออกเป็น 3 ประเภทตามลักษณะการเห็นไตรลักษณ์ดังนี้¹

1. สัญญาตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยความว่าง หมดความยึดมั่นเพราะเกิดจากปัญญาพิจารณา เห็นนามรูปว่าว่างจากตัวตน คือเห็นความเป็นอนัตตา
2. อนิฉิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยไม่ถือนิमित เนื่องจากเกิดจากปัญญาพิจารณานามรูปเห็นว่าไม่เที่ยง คือเป็นอนิจจัง จึงสามารถถอนความยึดมั่นเสียได้
3. อัปปลิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยไม่ทำความปรารถนาด้วยการเกิดจากปัญญาพิจารณานามรูป จนเห็นว่าสิ่งทั้งปวงเป็นทุกข เมื่อเห็นทุกข จึงสามารถถอนความต้องการเสียได้

ลำดับขั้นตอนของความหลุดพ้น

คัมภีร์วิสุทธิมรรค นอกจากแสดงลำดับขั้นตอนและแบบแผนการฝึกปฏิบัติธรรมที่เป็นกิจกรรมภายนอกแล้ว ยังแสดงลำดับขั้นของความเจริญก้าวหน้าภายใน คือการที่ปัญญาแก่กล้าขึ้นเป็นระดับ ๆ จนถึงความหลุดพ้นคือนิพพาน ชนิดที่เรียกว่าลำดับญาณด้วย คำโครงของการปฏิบัติทำนองตามหลักการของ ไตรสิกขา แล้วขยายออกตามแนววิสุทธิ 7 โดยมีขั้นตอน

ของการเจริญปัญญาภายใน (วิปัสสนาญาณ) กำกับกันไป ลำดับขั้นตอนของความเจริญก้าวหน้าทางปัญญาจนกระทั่งถึงความหลุดพ้นสรุปตามแนวของคัมภีร์วิสุทธิมรรค¹ มีดังนี้

ก. ระดับศีล (อริศีลสิกขา)

ก) ศีลวิสุทธิ² คือความหมดจดแห่งศีล คือประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้อง มีศีลบริสุทธิตามภูมิขั้นของตน หมายถึงปาริสุทธิศีล 4 คือสำรวมในพระปาติโมกข์คือศีล สำรวมอินทรีย์ เลี้ยงชีวิตโดยทางชอบธรรม และใช้ปล่อยบ่วง 4 โดยมีปัญญาพิจารณา

ข. ระดับสมาธิ (อริจิตตสิกขา)

ข) จิตวิสุทธิ คือความหมดจดแห่งจิต คือการฝึกอบรมจิตจนบังเกิดสมาธิพอเป็นพื้นฐานของวิปัสสนา ได้แก่อุปจารสมาธิจนถึงอัปปนาลสมาธิในฉภาณสมาบัติทั้ง 8

ค. ระดับปัญญา (อริปัญญาสิกขา)

1. ขั้นญาณตปริยญา³ คือรู้สักสภาวะ

- ขึ้นกำหนดทุกขสัจ

¹ พระราชมุนี, พุทธธรรม, หน้า 359.

² วิสุทธิ แปลว่าความหมดจด คือความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้น ๆ หมายถึงธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ และทำให้ไตรสิกขาสัมบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปตามลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือนิพพาน วิสุทธินี้แบ่งเป็น 7 ระดับ

³ อ. ม. 29/62/53

ปริยญา แปลว่าการกำหนดรู้หรือทำความเข้าใจ หมายถึงการทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ โดยครบถ้วนหรือรอบด้าน แบ่งเป็น 3 ขั้นคือ

1. ญาณตปริยญา กำหนดรู้ขั้นรู้สึก คือรู้ตามสภาวะสักขณะ ได้แก่วิวัจจาทะพละของสิ่งนั้นตามสภาวะของมัน เช่นรู้สึกเวทนาและรู้ว่ามิใช่สักขณะแล้วอารมณ์ รู้สึกสัญญาและรู้ว่ามิใช่สักขณะกำหนดได้หมายรู้ เป็นต้น

2. ตรรกปริยญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือรู้ด้วยปัญญาที่หยั่งลึกไปถึงสภาวะสักขณะ

ค) กิริยวิสุทธิ ความหมดจดแห่งกิริ คือความรู้ความเข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง ทำให้ไม่หลงผิดว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เริ่มดำรงอยู่ในภูมิแห่งความไม่หลงผิด ถือความยึดมั่นถือมั่น บางทีกำหนดเรียกเป็นญาณ มีชื่อว่า

นามรูปปริจเฉทญาณ (1)¹ หรือสังขารปริจเฉทญาณหรือนามรูปวชิฐฐานญาณ หมายถึงการรู้สักรูปธรรมนามธรรม คือรู้ว่าอะไร เป็นรูปอะไรเป็นนาม

- ขึ้นกำหนดลุ่มท้ายสี่

ง) กัณฑ์วิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย คือกำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป ตามแนวปฏิจลลสัมปบาท จนสิ้นสงสัยในกาลทั้ง 3 คืออดีตอนาคตและปัจจุบัน ความรู้นี้เป็นญาณขั้นหนึ่ง ชื่อว่า

นามรูปปัจฉลยปริคคหญาณ (2) แปลว่าญาณที่กำหนดปัจจัยของนามรูป บางทีเรียกชื่ออื่น เช่น ธรรมัญญูติญาณ หรือยถาภูตญาณ หรือสัมมาทูลลันนะ ผู้มีญาณขั้นนี้เรียกว่าเป็นลูฟิโสดาบัน หรือพระโสดาบันน้อย

ได้แก่รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

3. ปหานปริกขญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือรู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดถือไม่ผูกพันหลงไหล เพราะรู้ว่าไม่ใช่ตัวตน

¹ ญาณต่าง ๆ ที่มีเลขกำกับอยู่ใน () ข้างหลัง ต่อไปนี้หมายถึงญาณ 16 ซึ่ง เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมของญาณ 9 ที่จะกล่าวในลำดับต่อไป ญาณ 16 นี้กล่าวตามนัยของ คัมภีร์อภิมัตถสังคหะ

2. ชั้นตรีณปริญา คือรู้สำมัญสังกะหรือหยั่งถึงไตรสังกะ

- ขึ้นกำหนดมรรคสัง (เฉพาะข้อ ก)

ก) มคคามัคคณายทสี่สนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือพิจารณาสังขารจนเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไปแห่งสังขาร อันเรียกว่า อุทัยพพานุปัสสนา ซึ่งเป็นวิปัสสนาอ่อน ๆ แล้วมีอุปกิเลสเกิดขึ้น กำหนดได้ว่าวิปัสสนูปกิเลส ทั้ง 10^1 เช่นแสงสว่าง เป็นต้น นั้นมิใช่ทาง ส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่วิถีนั้นเป็นทางที่ถูกต้อง เตรียมที่จะประคองจิตไว้ในวิถิ คือวิปัสสนาญาณนั้นต่อไป ความรู้ที่เกิดขึ้นในขั้นนี้เรียกว่า

สัมมสันญาณ (3) แปลว่าญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรา (นามรูปตามแนวไตรสังกะ)

3. ชั้นปหานปริญา คือรู้ถึงขั้นละความหลงผิด ถอนตัวเป็นอิสระได้

ก) ปฏิปทาญาณทสี่สนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน คือประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้ง 9 ตั้งแต่อุทัยพพานุปัสสนาญาณ อันพ้นจากวิปัสสนูปกิเลส ไปจนสุดทางแห่งความเป็นปุถุชนหรือสุดวิปัสสนา วิปัสสนาญาณ 9^2 มีดังนี้

¹ ใต้แก้อภาส (แสงสว่าง), ญาณ (ความหยั่งรู้) ชิต, วัสสังกะ (ความสงบเป็น) ลุย อริโมกข์ (ครุฑราแก้วล้ำ) ปัดคานะ (ความเพียร) อุปฏิฐาน (สติแกกกล้า) อุเบกขา ฌักนติ (ติดใจ)

² ข. ปฎิ. 31/1/1

วิปัสสนาญาณ แปลว่าญาณในวิปัสสนา ใต้แกความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้ แบ่งเป็น 9 ชั้น แต่ในคัมภีร์อภิมัตถสังคหะแบ่งเป็น 16 ชั้น ตัวเลขในวงเล็บข้างท้ายญาณต่าง ๆ หมายถึงลำดับชั้นของญาณ 16 ซึ่งรวมกันเข้าได้กับญาณ 9.

- 1) อุทกภัยพยานบัลลัสนาฏ หรืออุทกภัยพยาน (4) ญาณที่เห็น ความเกิดและดับ ด้วยการพิจารณาความเกิดขึ้นและดับไปแห่ง เบญจขันธ์ จนเห็นชัดว่าสิ่ง ทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วจะต้องดับไป
- 2) กังคานบัลลัสนาฏ หรือกังคญาณ (5) ญาณที่เห็นความแตก ลลาย คือเมื่อเห็นความเกิดดับแล้วก็คำนึงถึง เฉพาะความดับ อันเป็นจุดจบสิ้นอย่าง เด่นชัด สิ่งเห็นว่าสังขารทั้งหลายจะต้องสลายไป
- 3) ภยตูปฏฐานญาณ หรือภยญาณ (6) ญาณที่มองเห็นสังขารปรากฏ เป็นของหน้ากลัว คือเมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายที่มีทั่วไปในทุกอย่างแล้ว สิ่งเห็นว่าสังขาร ทั้งปวงไม่ว่าจะอยู่ในภพภูมิใด ต่างจะต้องสลายไปทั้งสิ้น สิ่งเป็นสิ่งที่น่ากลัว
- 4) อาทันทวนบัลลัสนาฏ หรืออาทันทวนญาณ (7) ญาณที่คำนึง เห็นโทษ คือเมื่อพิจารณาเห็นว่าสังขารทั้งปวงจะต้องแตกสลายไป หน้ากลัว ไม่ปลอดภัย ย่อมคำนึงเห็นสังขาร เหล่านั้นเป็นโทษ เป็นสิ่งบกพร่องประกอบด้วยทุกข์
- 5) นิพพิทานบัลลัสนาฏ หรือนิพพิทาทญาณ (8) ญาณที่คำนึงด้วย ความหน่าย คือเมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงเป็นโทษแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่ติดใจ เพลิดเพลิน
- 6) มุนยิตถัมมยตาญาณ (9) ญาณที่คำนึงด้วยความต้องการจะพ้น ไปเสีย คือเมื่อเบื่อหน่ายต่อสังขารแล้ว ย่อมปรารถนาจะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น
- 7) ปฏิสังขานบัลลัสนาฏ หรือปฏิสังขญาณ (10) ญาณที่คำนึง พิจารณาทาทาง คือเมื่อต้องการจะพ้นไปเสียจึงหันกลับไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณา กำหนดด้วยไตรลักษณ์ใหม่ เพื่อหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป
- 8) สังขารเปกขญาณ (11) ญาณที่เป็นไปโดยความเป็น กลางต่อสังขาร คือเมื่อพิจารณาสังขารใหม่อีกย่อมเกิดรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความ เป็นจริง ว่ามีความเป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา สิ่งวางใจเป็นกลางได้ ไม่ยินดียิน ร้ายในสังขารทั้งปวง แต่สามารถมองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณสิ่ง โนม์น้อมที่จะมุ่งไปยัง นิพพาน เลิกสะความผูกพันกับสังขารทั้งหลาย

9) สังขยานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ (12) ญาณที่เป็นไปโดยอนุโลม คือเมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารไม่พะวงถึง และญาณก้าวมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณซึ่ง คล้อยต่อการตรัสรู้ริบสังข ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ

ต่อจากอนุโลมญาณ จะเกิดโคตรภูญาณ (13) มาคั่นกลาง ญาณนี้เป็นหัวต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล แล้วจึงเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป โคตรภูญาณนี้อยู่ระหว่างกลางไม่สอดเข้าในวิสุทธิข้อ 6 หรือข้อ 7 แต่อยู่ในกระแสของวิปัสสนา

ข) ญาณกำลังวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณห้าคั่นะ คือความรู้ในอริยมรรค 4 หรือมรรคญาณ (14) นั้นเอง ซึ่งเกิดถัดจากโคตรภูญาณ เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณ (15) ก็เกิดตามมา ตามลำดับของแต่ละขั้นของความเป็นอริยบุคคล ต่อจากนี้จะเกิดปัจจุเวกขณญาณ (16) คือญาณที่พิจารณาามรรค ผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่และนิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่มีกิเลสที่ยังเหลืออยู่) เป็นอันจบกระบวนการบรรลุมรรคผลขั้นหนึ่ง ๆ และนิพพาน

สังโยชน์ 10

การบรรลุมรรค ผล นิพพานนั้น เนื่องจากกิเลสที่เป็นเหตุให้บุคคลไม่บริสุทธิ์ ดิตข้องอยู่ในทุกขัญญาทำลายไปด้วยกำลังแห่งมรรคญาณที่เกิดขึ้น พุทธปรัชญา เรียกกิเลสที่ทำให้สัตว์ติดข้องอยู่ว่าสังโยชน์ มี 10 ประการ ได้แก่

ก. สังโยชน์เบื้องต้น เป็นกิเลสอย่างหยาบ ได้แก่

1. สักกายทิฐิ คือการเห็นว่าชั้นร 5 คือกาย ว่าเป็นตัวตน
2. วิสสิทฺฐา ความสังเล ความสงสัยไม่แน่ใจ
3. สีสัพพตปรามาส คือความถือมั่นในศีลพรต โดยสักว่าทำตาม ๆ กัน อย่างงมงาย หรือโดยนิมมว่าขลังว่าศักดิ์สิทธิ์
4. กามราคะ คือความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ

5. ปฏิมะ คือความกระตือรือร้นในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง
- ข. สังโยชน์เบื้องสูง เป็นกิเลสอย่างละเอียดได้แก่
6. รูปราคะ คือความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌณะ หรือในรูปธรรมอันประณีต ความปรารถนาในรูปภพ
7. อรูปราคะ คือความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌณะ หรืออรูปธรรม ความปรารถนาในอรูปภพ
8. มานะ คือความสำคัญตน ถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่
9. อุทธัจจะ คือความฟุ้งซ่าน ราคาย
10. อวิชชา คือความไม่รู้จริง ความหลง

มรรคญาณชั้นไหนทำลายกิเลสอะไร¹

1. พระโสดาบัน ละ สักกายกิเลส วิภิจฉลา สีสัพพตปรามาส
2. พระสกทาคามี ละ เหมือนพระโสดาบัน
และทำให้ราคะ โทสะ โมหะให้เบาบาง
3. พระอนาคามี ละ เหมือนพระสกทาคามี
และกามราคะ ปฏิมะ
4. พระอรหันต์ ละ เหมือนพระอนาคามี
และรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา

สรุปความหลุดพ้นตามที่คัมภีร์ของพุทธปรัชญา

- ความหลุดพ้นตามที่คัมภีร์ของพุทธปรัชญา พอจะสรุปได้ดังต่อไปนี้
1. ธรรมชาติของความหลุดพ้นจากทุกข์ตามที่คัมภีร์ของพุทธปรัชญาคือนิพพาน
- ได้แก่ภาวะที่สงบ บริสุทธิ์ และเป็นอิสระ ไม่ติดขัดอยู่ในเครื่องร้อยรัด คืออวิชชา ตัณหา

อุปาทานเป็นภาวะเหนือโลก คือเหนือความลุ่มและความทุกข์ ความดีและความชั่วทั้งปวง นิพพานเป็นภาวะละเอียดประณีต ยากที่ปุถุชนจะเข้าใจได้ ภาวะนี้รู้ได้ด้วยประสบการณ์ ส่วนตัวคือเป็นปัจเจกตติง

2. ความหลุดพ้นจากทุกข์ ก็คือการพ้นจากสังสารวัฏหรือวัฏฏะ 3 ที่มนุษย์ เวียนว่ายตายเกิด การจะพ้นจากวัฏฏะได้ก็โดยขสัจจวิธีช่าและตัมหา ซึ่งเป็นการทำลาย ของวัฏฏะ คือทุกข์ให้หมดสิ้นไป และทำให้หลุดพ้นจากทุกข์คือนิพพาน

3. วิธีการเข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ คือใช้สมาธิปฏิบัติ อันเป็นทางปฏิบัติ ส่ายกลาง ได้แก่มรรคมีองค์ 8 หรือโดยย่อได้แก่ไตรสิกขา ในทางส่ายกลางนี้มีสติ - ปัญญาเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะทำให้บรรลุจุดหมาย คือความหลุดพ้นจากทุกข์ได้

4. ความหลุดพ้นจากทุกข์นั้นต้องดำเนินไป ตามขั้นตอนในการปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัฏฐาน อันได้แก่สติปัญญา 4 อันมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานเบื้องต้น ผู้ปฏิบัติจะบรรลุความ บริสุทธิ์ทางจิตไปทีละขั้นเรียกว่าวิสุทธิ 7 และได้ความรู้ประสัจจทางจิตตามลำดับขั้นไป เรียกว่าญาณ 9 การได้ความรู้หรือความบริสุทธิ์ทางจิตนี้ ก็โดยสามารถละกิเลสที่ทำให้ คนไม่บริสุทธิ์หรือติดข้องอยู่ในทุกข์ อันได้แก่สังโยชน์ 10 ประการ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย